

Udvariatlanság és genderidentitás

Tóth Loretta

Udvariatlanság, hatalom és genderidentitás¹

*Ha egy nőnek férfierényei vannak, mindenki menekül tőle;
ha nincsenek, ő maga menekül.*

(Friedrich Nietzsche: *A bálványok alkonya*)

Bevezetés

A genderkülönbségekről szóló laikus közbeszédben érezhetően jelen van a férfiak és a hatalom, valamint a nők és a hatalomnélküliség közötti érzékelt, a szociális erőter megannyi színterén megnyilvánuló korreláció. Bár a feminizmus bizonyos mozgalmi (lásd transzfeminizmus) mindent megtettek annak érdekében, hogy eltöröljék az alá- és fölérendeltség, valamint a férfi-női kategóriák bináris oppozícióját, a társadalomban elfogadott normák és konvenciók által termelt sztereotípiák érezhetően továbbra is jelen vannak (pl. szőke nők viccek). Az udvariatlanságkutatásban egyre nagyobb támogatottságot kap az az elgondolás, miszerint korreláció fedezhető fel az offenzív viselkedés és az interakciós hatalom között (Bousfield és Locher 2008). A nyelvhasználatban és a társas viselkedés módozataiban manifesztálódó genderidentitás kérdése ezért hamar a pragmatikai vizsgálódások tárgya lett, különös tekintettel arra vonatkozóan, hogy a társadalmi nemek hogyan konstruálódnak a másokkal folytatott beszélgetésekben. A jelen dolgozat célja a genderkutatás és az udvariaság-udvariatlanság jelenségének szociopragmatikai vizsgálatai közötti összefüggések bemutatása, elsősorban arra fókuszálva, hogy a társadalmi nemiséggel átítatott beszédaktusoknak milyen szerepük van egy adott megnyilatkozás offenzív viselkedésként való interpretálásában. A jelen tanulmányban amellet érvelek, hogy az interakciós hatalom birtoklása tipikusan a maskulinnak tulajdonított nyelvi (és nem verbális) viselkedésekkel korrelál, ezen nyelvi eszközök használata pedig offenzívabb hatást eredményezhet, ha a közlő nő. A dolgo-

¹ Az írás egy korábbi publikáció kibővített változata: Sztereotip genderkülönbségek az offenzív nyelvhasználatban. In *Tavaszi szél – Spring Wind*. Keresztes Gábor (szerk.). Budapest: Doktoranduszok Országos Szövetsége, 2016, 210–216.

zatnak nem célja kitérni a kultúrák közötti különbségekre, kizárólag a nyugati társadalomban releváns társadalmi normák és konvenciók mentén értékeli az udvariatlanság, a hatalom és a gender viszonyát.

Genderidentitás és nyelvhasználat

Bár a genderidentitás és a nyelvhasználat közötti kapcsolat tanulmányozásának igényével fellépő kutatások a lehető legkülönbözőbb paradigmaháttérrel és szemléletmóddal rendelkező elméletalkotókat inspiráltak, a társadalmi nem és a nyelv közötti korreláció mibenlétére, valamint a férfi és a női nyelvhasználat vélt vagy valós különbségeinek feltárására irányuló vizsgálatok – minden feminista gyökerű igyekezet ellenére – sokáig nem tudtak túllépni a nemiség kétpólusú dimenzióként, vagyis a maskulinitás és a femininitás egymást kölcsönösen kizáró oppozícióként való értelmezésén. A nemiség bináris ellentétként való megragadása, azaz a *nő* és a *férfi* kategóriák evidenciaként kezelése azonban – a közmondásokban, a (például szőke nős) viccekben, a situációs komédiákban és gyakran a szépirodalomban is megjelenő sztereotip reprezentációhoz hasonlóan – egyszerűen újratermelte a nemi ideológiákkal interdependens viszonyban álló nemi előítéleteket, a természetesként feltüntetett nemi különbségek így a hegemonikus férfidominancia és a női alárendeltség fenntartását szolgálták.

A beszédstílusok genderkülönbségeit vizsgáló feminista nyelvészeti kutatások három, egymástól sok tekintetben elkülönülő megközelítésmód mentén írhatók le. Annyi azonban közös az elméletalkotásokban, hogy mind megpróbálták bizonyos jellemzőkkel „felcímkézni” a női és a férfi beszélőket, egyfajta homogén csoportként tekintve az azonos biológiai neműekre.² Az udvariasságkutatás meghatározó alakjaként számon tartott Robin Lakoff (1973, 1975) elsőként fogalmazta meg a nyelvhasználat és az alárendelt szocializációs csoport tagjaként megjelenő nő közötti összefüggéseket, ezzel számos további kutatást inspirálva. Lakoff feltételezte, hogy a nők olyan nyelvet használnak (vagy várnak el tőlük), amely „bizonytalannak, gyengének és üresfejűnek állítja be őket” (idézi: Talbot 2011 [2003]: 94), ami szerénységet, féltékenységet és alacsonyabb önbizalmat tükröz, ezzel egyúttal leplezve, hogy nincs határozott állásfoglalásuk vagy véleményük. Érvelése szerint tehát a nők nyelvhasználatbeli megnyilvánulásai számos olyan jellegzetességgel bírnak, amelyek a férfibeszédben nincsenek jelen: ilyenek a bizonytalan, gyakran tompító célzatú megfogalmazások vagy a közvettség inadekvát használata, a bizonytalanságot kifejező utókérdések (*ugye?, igaz?*) alkalmazása, a káromkodás elkerülése, az eufemisztikus megnyilvánulások és más udvarias formulák (indirekt kérdés) előnyben részesítése, amelyek – Lakoff elgondolása szerint – mind a magabiztosság hiányát jelölik, azaz *deficit*ként vannak jelen a nyelvhasználatban

2 A gender és a nyelvhasználat kapcsolatát vizsgáló kezdetleges kutatások a nyelvben expliciten megjelenő nyelvi markerekre koncentráltak, amelyek ténylegesen elkülönítik a nőket és a férfiakat. Egyes nyelvekben – mint például a magyarban – ez a megkülönböztetés szemantikai alapú (pl. *anya-apa*), ami olykor érzelmi-értékelő, illetve minősítő konnotációk jelentéstartalmat csatolhat egy adott szó lexikai jelentéséhez (pl. *ügyvédnő/ügyvédnőcske-ügyvéd*), míg más nyelvekben, mint például a portugálban, a szó végződése utal a beszélő – biológiai – nemére (pl. a *köszönöm* kifejezés hímneme *obrigado*, míg a nőneme *obrigada*). Az effajta vizsgálódás azonban nem visz túl messzire sem a genderidentitás, sem pedig a genderkülönbségek feltárásában, így ma már csak kiegészítő elemzésként használatos (lásd bővebben: Huszár 2009: 33–42).

(vö. Talbot 2011 [2003]: 94). Lakoff (1975) tehát nem pozitív attribútumokat tulajdonít a női beszédstílusnak, éppen ellenkezőleg: nem pusztán összehasonlítja, hanem – hiányosságai miatt – alá is rendeli a „normától eltérő” feminin nyelvhasználatot a kívánatosnak tartott maskulin nyelvhasználatnak, ezzel pedig – bár feminista kutatásról van szó – újratermeli a szexista sztereotípiákat.

A genderalapú nyelvi jelenségeket a fent bemutatott deficitmodellhez hasonlóan Deborah Tannen (2001 [1987]) is a nemi különbözőségek feltárása felől közelíti meg, a differencia-modell azonban a férfi és a nő közötti kulturális eltéréseket helyezi középpontba, amelyek a társadalmi szegregációra és a szocializáció során elsajátított nemi szerepek különbözőségére vezethetők vissza. Tannen tehát külön férfi és női szubkultúrát feltételez, a gyermekkortól kezdve elsajátított kommunikációs és viselkedési formák alapján kialakuló felnőttkori nyelvhasználat pedig eltérő maskulin és feminin interakciós stílusokat eredményez. A nemek között felmerülő társalgásbeli problémák eszerint „csupán” félreértések, ami nem a férfi és a női nem egyenlőtlen pozicionálásával magyarázható, hanem egymás kommunikatív kultúrájának ismeretlenbe burkolózásával. A modell a probléma megoldását a félreértés okának azonosításában és a félreértés kialakulásához hozzájáruló okokkal szembeni tudatosságban látja (Tannen 2001 [1987]: 185), viszont az elmélet – a társas érintkezés univerzális elvei leírásának szándéka miatt – túláltalánosít, másfelől pedig a kontextuális tényezők szituációra gyakorolt hatását is figyelmen kívül hagyja.

A nemek közötti interakciós problémák gyökereit a patriarchális társadalmi rend következményeként fellépő egyenlőtlenségre visszavezető, dominanciamodelleként ismert elméletek a maskulin és a feminin nyelvhasználatban megmutatkozó aszimmetriát a férfiak kiváltságos helyzetével magyarázzák. Nem meglepő tehát, hogy ezen irányzat képviselői a nyelvi forráshoz vagy – Pierre Bourdieu (1991) nagy hatású kifejezésével élve – a *tőkéhez* való hozzáférésre mint kulcskérdésre összpontosítottak (Cameron 2011 [2006]: 124). Az effajta „gazdasági” vagy „materiális” megközelítések elsősorban tehát arra helyezték a hangsúlyt, hogy adott időben nők adott csoportjai milyen mértékben vettek (vagy épp nem vettek) részt a nyilvános diskurzusokban, és hogy mennyire fértek hozzá a közszférában való részvétel biztosító nyelvi vagy más szimbolikus tőke elsajátítását lehetővé tevő intézményekhez (Cameron 2011 [2006]). Egy másik, a fenténél radikálisabb megközelítés – bár nem tagadja a gazdasági kérdések jelentőségét – a nőket mint „elnémított csoportot” (Ardenner, idézi: Cameron 2011 [2006]: 126) állítja vizsgálat középpontjába, feltételezve, hogy a szimbolikus reprezentáció kulturálisan elfogadott formáit a domináns gendercsoport, azaz a férfiak alkotják meg, méghozzá saját tapasztalataikra alapozva. Eszerint tehát, bár a feminin tapasztalás eltér a maskulintól, a nők a társadalmi rend által arra vannak „kényszerítve”, hogy ezen megtapasztalásaikat a férfiak által létrehozott diskurzusokon és fogalmakon keresztül juttassák kifejezésre. Cameron (2011 [2006]: 123) ugyanakkor – némi malíciával – megjegyzi, hogy a női megszólalással szembeni – vélt vagy valós – mély kulturális ellenállás létét többnyire olyan feminista nők hirdetik, akiket nyilvánvalóan nem fosztottak meg a nyilvános szféra diskurzusában hatékony részvétel biztosító nyelvi forrásoktól.

A fentiek alapján látható, hogy bár a három szemléletmód eltérő hangsúlyt tulajdonít a maskulin és a feminin nyelvhasználat közötti különbségeknek, valamint a nők alárendelt szerepének, a gendert leginkább egy állandósult, homogén és bináris oppozíciók mentén leírható társadalmi jellemzőnek tekintik, nem pedig egy a biológiai tényezőktől független fogalomként. Ezek a modellek tehát nem tudnak mit kezdeni azon csoportokkal, amelyek

esetében a születésükkor megállapított *biológiai nem* nem azonos a saját maguk által meghatározott nemi identitással vagy társadalmi nemmel, ezzel pedig számos nemi kategória – a „besorolhatatlansága” miatt – kiszorult a vizsgálatok fókuszából (vö. Butler 1990). A legfrissebb kutatások ugyanakkor már nem egy „határozott” választ keresnek a genderkülönbségek bizonyítására, sokkal inkább egy folyamatosan változó, a performatív beszédaktusok mentén létrejövő nyelvi viselkedési mintázatként tekintenek a társadalmi nem és a nyelvhasználat viszonyára, amely interakcióról interakcióra *konstruálódik* a kommunikációs gyakorlatokban manifesztálódva.

Az implicit megnyilvánulások mögött meghúzódó összetett beszélői szándékokat, valamint azok megértésének és esetleges félreértéseinek okait vizsgáló (Nemesi 2013: 177) nyelvészeti pragmatikai kutatások az 1970-es végétől kezdve kiemelt hangsúlyt helyeztek a személyközi metafunkció kapcsán központi szerepet játszó *udvariasság* jelenségére. Az eszményi társas érintkezés mögött meghúzódó szándékok megértésének igényével fellépő kutatások azonban – éppen a vizsgálódás nyelvészeti beágyazottsága miatt – sokáig nem tudtak túllépni a fentebb ismertetett gendernyelvészeti megközelítések korlátain. A maszkulin-feminin bináris oppozíció „magától értetődő” alkalmazása miatt tehát a társas kapcsolatok ápolásának szándékával fellépő udvariasság alkalmazásának nemek szerinti megkülönböztethetőségét egyszerűen abban látták, hogy az együttműködő kommunikációs stílusokat előnyben részesítő nők jellemzően udvariasabbak, mint a versengő természetű férfiak (lásd Lakoff 1975; Mills 2003). Az udvariasság- és udvariatlanságkutatás ugyanakkor a gendert alapul vevő megközelítések hatására számos változáson ment keresztül, a szemléletmódokban bekövetkezett fordulat, valamint az udvariasság/udvariatlanság és a genderidentitás közötti összefüggések megértéséhez azonban először szükségeszerű az udvarias nyelvi viselkedés és a sokáig mellőzött udvariatlanság elméleti hátterének rövid ismertetése.

Az udvariasság- és udvariatlanságkutatás fejlődése

Az udvariasság stratégiáinak máig legnagyobb hatású és legtöbbet idézett pragmatikai elmélete Penelope Brown és Stephen Levinson (1978, 1987) névéhez köthető, akik az *arculat*³ Erving Goffman (1955) által szociálpszichológiailag megalapozott fogalmát a beszédaktus-elmélettel „összeházasítva” alkották meg az udvariasságot arculatvédő nyelvi stratégiaként értelmező modelljüket. A napjainkban is legbefolyásosabbnak mondott udvariassági elmélet a hangsúlyt a nyelvhasználó verbális munkájára helyezi, amelyet azért alkalmaz, hogy egy esetleges konfliktusos helyzet megelőzése érdekében enyhítse a hallgató arculatát inherensen fenyegető potenciális beszédcselekvések, az ún. arculatfenyegető aktusok erejét. Brown és Levinson tehát az udvariasságot mint az individuum arculatvédő tevékenységét fogják fel, amelynek elsődleges szerepe a zavarmentes kommunikáció megteremtése. A szerzőpáros az arculatot olyan emocionális befektetésként értelmezi, amely elveszíthető, fenntartható vagy növelhető, s amelyet az interakció során folyamatosan figyelemmel kell kísérni annak érde-

3 A *face* terminus technicusának magyar megfelelőjeként számos hazai kutató a *homlokzat* (Siklaci 2008) vagy az *arc* (Szili 2007) megnevezést részesíti előnyben, azonban a jelen tanulmányban az *arculat* kifejezést használok a *face* magyar megnevezéseiként (Nemesi 2004; Griffin 2003 [1991]: 413–427), hiszen a *homlokzat* egy másik goffmani fogalom, a *front* megfelelőjeként is használatos, az *arc* pedig túl konkrét ahhoz, hogy érzékeltesse a Goffman (1955) koncepciója által kifejezett többértékűséget.

kében, hogy mind a beszélő, mind pedig a hallgató megőrizhesse a szituáció során fenntartani kívánt nyilvános énképét (Brown és Levinson 2008: 43).

A browni–levinsoni elmélet azonban nem tudja teljes egészében megragadni a személyközi interakciókat, hiszen gyakran kritizált pesszimista elképzelésük szerint gyakorlatilag minden beszédaktus, bár eltérő mértékben, potenciálisan fenyegeti a hallgató negatív arculatából⁴ fakadó szabadság iránti igényét. Ebből azonban az következik, hogy pusztán csak azzal is megsérthetjük partnerünket, hogy szólunk hozzá. Az elmélet tehát képtelen az offenzív viselkedés jelenségének megfelelő interpretálására, csupán arra enged következtetni, hogy az udvariatlanság az udvariasság hiányaként jelenik meg a szituációban, azaz bináris kapcsolatot feltételez a két jelenség között. Az udvariatlanságot azok az elméletek tudták sikeresen interpretálni, amelyek az Erving Goffman (1955) által bevezetett szociálpszichológiai megalapozottságú koncepcióból kiindulva az arculat fogalmát társas konstrukcióként értelmezték. A goffmani értelmezés szerint ugyanis az arculat „köztulajdon”, vagyis az interakció során közösen létrehozott és fenntartott társadalmi konstrukció, amely csak a másoktól való függőségében képes megvalósulni az interakcióban. Ebből következik, hogy az arculat sérülékenységet nem az határozza meg, hogy arra a beszédpartner „mennyire van tekintettel” – mint ahogy azt Brown és Levinson hangsúlyozzák –, hanem az interakció folyamatos dinamikája és mások rólunk alkotott értékelése eredményezheti azt, hogy valaki rosszul „munkálja meg” a tőle elvárt társas képet. A társas interakciók teljes körű tanulmányozásához tehát feltételeznünk kell a társadalmilag determinált kölcsönös függőséget önmagunk és mások között (vö. Mead 1973 [1934]), vagyis az, hogy hogyan vélekedünk a saját énünkről (*self*), attól is függ, hogy mások mit gondolnak rólunk (Culpeper 2011a: 25; lásd bővebben: Tóth 2016).

A fent felsorolt ún. „hagyományos” vagy *prediktív* megközelítések (Lakoff 1973; Leech 1983; Brown és Levinson 1978, 1987) által hátrahagyott hiányosságok számos kutatót inspiráltak a társas érintkezés általános (univerzális) elveinek leírására. E törekvésnek azonban közös gyengesége, hogy mind a Brown és Levinson szerzőpáros udvariassági modellje által „örökül hagyott” fogalomkészletet tekintette kiindulópontnak (Culpeper 2011a: 7; Mills 2011b: 19–26). A 2000-es évektől kezdve ugyanakkor körvonalazódni látszik egy másik irány, amely – a prediktív elméletekkel élesen szembehelyezkedve – az udvariasságot és az addig elhanyagolt udvariatlanságot már nem a nyelvtani formák vagy a beszédaktusok inherens tulajdonságának tekinti, hanem olyan *diskurzív* fogalmakként, amelyekben a kontextuális tudás és a befogadói megítélés is része a vizsgált megnyilatkozás vagy viselkedés értelmezésének (Kádár 2007; Mills 2011b; Nemesi 2011: 83). Az ún. „posztmodern”, vagy inkább diskurzív (lásd: Kádár 2011: 245–262) perspektívára nagy hatást gyakorolt Michel Foucault-nak (1991 [1970]) a diskurzus és a hatalom interdependens viszonyára vonatkozó azon elgondolása, miszerint a diskurzus nemcsak egyszerűen tolmácsolja a küzdelmeket és az uralmi rendszereket, hanem érte folyik a harc és általa dúl a küzdelem (Foucault 1991 [1970]).

A diskurzus(ok) által elrendezett szociokulturális térben magát, másokat és egyúttal a szimbolikus rendet megtapasztaló egyén lett tehát a pragmatikai vizsgálódások alanya, a diskurzusra pedig a továbbiakban nemcsak egy olyan „egyszerű” tudásformaként tekintettek,

4 A negatív arculat Brown és Levinson (1978, 1987) szerint „alapvetően elkerüléshalapú és olyan biztosítékokból áll, amelyek szerint a beszélő nem fogja akadályozni a hallgató cselekvésének szabadságát”, s biztosítja számára a kényszertől való mentességet (Brown és Levinson 1978: 75).

amely behatárolja az egyén gondolkodását és cselekvéseit, hanem a társadalmi konstrukció aktív „ágensként”, amely nem csupán reprezentál, hanem fenntartja és újraépíti a társadalmi gyakorlatokat. A hatalom ugyanis – Foucault értelmezése szerint – nem valamilyen centralizált, hierarchikusan a társadalom felett álló intézmény, hanem különböző erőviszonyok interakciója, természete tehát diffúz és diszperzív (Foucault 2000 [1976]). Eszerint olyan

cselekvések totális szerkezete, amelyekkel lehetséges cselekvésekre gyakorolnak hatást; ingerel, ösztökél, elcsábít, könnyebbé vagy nehezebbé teszi a dolgokat; végletes esetben kényszert vagy teljes tilalmat szül, mindezekkel együtt azonban mindig olyan cselekvési mód, amellyel cselekvő szubjektumra vagy szubjektumokra cselekszenek, illetve képesek a cselekvésre. Cselekvések együttese, mely más cselekvésekre hat (Foucault 2002 [1983]: 405).

A pragmatikai kutatásokban tehát az individuális beszélő már nem a nyelv termelésének és interpretálásának irányítójaként jelenik meg, és a diskurzus feletti kontroll sem az egyes szubjektumok vagy bizonyos intézmények kezében összpontosul – ehelyett az egyén egyszerűen a diskurzív erők hatásának kereszteződésében megjelenő ágens szerepét tölti be (Mills 2003: 3).

A hatalom és a szexualitás viszonyára vonatkozó foucault-i elgondolás szerint a biológiai nem fogalma nem létezik mindaddig, amíg azt valamilyen diskurzus meg nem határozza, vagyis a test önmagában nincs nemiséggel felruházva azon a diskurzuson kívül, amely szexuálisan „fel nem címkézi” azt. Ez a feltevés leginkább Simone de Beauvoir, a 20. század egyik meghatározó feminista írójának méltán világhírűvé vált szállóigéje mentén érthető meg, miszerint „az ember nem születik nőnek, hanem azzá válik” (Beauvoir 1969 [1949]: 197). A nemiség bináris oppozícióként való konstrukciója – a kategoriális különbségekkel együtt – tehát a szexualitásról folyó diskurzív gyakorlat eredménye, ebből pedig következik, hogy nem lehetséges sem egységes esszenciának, sem pedig valami változatlan, természetes létezőnek tekinteni. Foucault szerint ugyanis

(...) a *nemiség* fogalma nemcsak azt tette lehetővé, hogy valamiféle mesterséges egységbe foglaljon anatómiai elemeket, biológiai funkciókat, különböző viselkedésformákat, érzeteket és élvezeteket, de azt is, hogy ezt a képzeletbeli egységet okozati elvként, mindenütt jelen lévő jelentésként, mindenütt lappangó titokként működtesse: így működhet a nemiség egyszerre egyetlen jelöltként és egyetemes jelölőként (Foucault 1996 [1984]: 161).

Bár a huszadik század másik, talán legnagyobb hatású elméletalkotója, Pierre Bourdieu főként a társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődésének folyamataival foglalkozott munkássága során, a neves francia szociológus is kísérletet tett – a konstruktivista strukturalizmusnak nevezett önálló paradigmáján belül – a nemiség társadalomban betöltött szerepének értelmezésére (Bourdieu 1994 [1990], 2000 [1998]). Érdekes módon azonban Bourdieu nem a férfiak és a nők viszonyrendszerére vonatkozó munkáival írta be magát a gendernyelvészeti, illetve a pragmatikai kutatások történelmébe, mivel azon feltevése, hogy a maszkulinitás és a femininitás közötti viszony struktúrája alapvetően változatlan maradt az elmúlt ezer évben, igencsak vitathatónak bizonyult (Hadas 2002: 175, 2003: 33–41). Bourdieu elgondolása szerint ugyanis a minden uralmi viszony modelljének tekinthető *férfuralom* keletkezésének „alapja a férfiak szocializációja során öntudatlanul elsajátított *libido dominandi*, azaz az uralkodás ösztönösen meglévő vágya, egyfajta belső kényszerre épülő kötelességtudat, amivel minden férfi »önmagának tartozik«” (Hadas 2003: 34). Az előző fejezetben

bemutatott dominanciamodellelhez hasonlóan tehát a bourdieu-i elméletben a férfiak „elnyomókként” jelennek meg, akik a társadalom „szexualizált és szexualizáló” munkamegosztási rendjében a nyilvános szférákat uralják, míg a nők a nem nyilvános, hatalommentes, többnyire az otthonhoz kapcsolódó szférákban kényszerülnek tevékenykedni (Hadas 2003: 34). Azt maga Bourdieu is elismeri, hogy a nők társadalmi pozícióját illetően történtek változások a feminista mozgalmak kritikai tevékenységének hatására (pl. iskoláztatás, munkapiacon bekövetkezett pozitív változások), azonban a különbség struktúrája ennek ellenére változatlan maradt: „a nők továbbra is egy szimbolikus negatív hányadossal vannak elválasztva a férfiatól” (Hadas 2003: 36). Bourdieu koncepciójának rövid ismertetése után látható, hogy a szerző valójában nem tesz mást, mint – saját paradigmájának expanzióját végrehajtva – az osztályhabitusra vonatkozó tételeit a genderre alkalmazza, vagyis az osztály helyébe a társadalmi nem kerül (Hadas 2002: 178, 2003: 33).

Az udvariasság- és udvariatlanságtudatás elméletalkotóinak azonban Bourdieu egy másik, talán nagyobb hatású fogalma, a *habitus* került az érdeklődésük középpontjába, amelynek eredete visszavezethető egészen a francia szociológus munkásságának kezdeti szakaszáig, az algériai kabil társadalmak archaikus világa kapcsán kidolgozott etnológiai elméletig (Bourdieu 2009 [1972]). Bourdieu – ahogy a férfi és a nő viszonyáról szóló értekezésében is – a társadalmi egyenlőtlenségek újratermelődésének elemzésében használta fel a habitus fogalmat. Mivel azonban számos különböző tapasztalati vizsgálati kontextusban helyezte el, voltaképpen többféleképpen is meghatározza azt. Bourdieu olyan diszpozíciókként definiálja a habitust, amely szabályos gyakorlatokat, percepciókat és attitűdöket eredményez anélkül, hogy azok tudatosan összehangoltak vagy bármilyen szabály által irányítottak lennének (Bourdieu, hivatkozva: Mills 2003: 35). A habitus relációs fogalom, amely sajátos dinamikával rendelkezik, hiszen egyrészt utal a társadalmi helyzetből vagy az osztálykörülményekből fakadó passzív körülmények sorozatára, másrészt aktív tényező is, mivel a cselekvés és célkitűzés alapjául, háttérül szolgáló készségeket és az értékválasztásra való hajlamot is jelöli. A habitus által magában foglalt attitűdök vagy gyakorlatok készlete az individuumok által alkotott normák rendszereként fogható fel, amelyek egyeztetésre szorulnak másokkal a saját viselkedésükre vonatkozó percepciók szerint. Hogy mások mit tartanak elfogadhatónak, azt nem önmagában a habitus termékeként kell felfogni, hanem egyrészt a habitus, másrészt pedig a konkrét társadalmi kontextus kölcsönhatásaként azon a területen belül, amelyben az individuumok interakcióba lépnek egymással. A habitus tehát irányítja az egyének tetteit és hajlamait, azaz diszpozícióit anélkül, hogy szigorúan meghatározná azokat (Mills 2003: 35).

Bourdieu ezen dinamikus, relációs habitus fogalmát tette magáévá – éppen a genderkutatás hatására –, a társas interakciók nyelvhasználatát vizsgálni hivatott szociopragmatika, az udvariasság- és udvariatlanságtudatás második hullámának képviselői ugyanis már abból indulnak ki, hogy a társadalmi nemet a másokkal folytatott beszélgetésekben hozzuk létre, a különféle szituációkban más-más módon, mivel megnyilatkozásainkat befolyásolják az olyan társadalmi változók is, mint amilyen a gender. A társadalmi nem konstruálásában tehát az egyén aktívan részt vesz, a genderidentitások létrehozásában ugyanakkor nagy szerepe van a társadalmi beszédgyakorlatoknak, azaz az egyes csoportokra, *gyakorlatközösségekre* (*community of practice*) jellemző beszédmódoknak, sőt a kulturális gyökerek és a sztereotípiák, vagyis a nőkről és a férfiakra alkotott nézeteink is visszahatnak az egyéni kommunikációs gyakorlatra (Juhász és Kegyesné 2011: 7). A gyakorlatközösség fogalmát Wenger (1998) használta először, ugyanakkor azt az Eckert és McConnell-Ginet (1998) szerzőpáros „töké-

letesítette” és tette alkalmazhatóvá mind a szociopragmatikai, mind a genderidentitás vizsgálatát célul kitűző kutatások számára. Eszerint a feminista nyelvészetnek nem az egyéni (nemi vonatkozással is rendelkező) beszélők nyelvi aktusainak elemzésével kell foglalkoznia, hanem a gender és a nyelvi performancia közösségalapú szemléletének vizsgálatával, ami az udvariasság és az udvariatlanság esetében magában foglal bizonyos érzéket az udvariasságra/udvariatlanságra, ami különböző embercsoportok számára különböző funkcióval és jelentéssel bír (Mills 2011 [2002]: 75). A gyakorlatközösség fogalma alatt tehát egyének csoportját értik, amelyek közös „beszédmódok, hiedelmek, értékek és hatalmi viszonyok” mentén szerveződő közös tevékenységek során jönnek létre, és ezáltal sajátos – más gyakorlatközösségekhez képest eltérő – nyelvi viselkedéskészlettel rendelkeznek (Mills 2011 [2002]: 75–76, 2011b: 31–32). A gyakorlatközösség legfontosabb dimenziója a közös tevékenység, a közösen megfogalmazott cél, amely egyúttal azt is jelenti, hogy a közösség kialakítja a saját nyelvi viselkedéskészletét, amit a tagok többé-kevésbé együttesen elfogadhatónak ítélenek meg. Ugyanakkor az értelmezés szempontjából jelentős szerepet játszhat, hogy adott tagok mit tekintenek elfogadhatónak, hiszen ami helyes nyelvi viselkedésnek értelmezhető egy munkaszabálybeli fehér bőrű heteroszexuális magyar nő számára, az korántsem bizonyos, hogy ugyanúgy elfogadható nyelvi viselkedésnek számít egy társaival beszélgető középosztálybeli portugál vagy egy angol heteroszexuális nő számára. Egy adott szituációban előforduló viselkedés udvariassági vagy udvariatlansági fokának megítéléséhez tehát az adott gyakorlatközösségben vagy tevékenység típusban (Culpeper 2011a) érvényes társadalmi elvárások, normák és egyéb preferenciák helyénvalósága a mérvadó az elemző szubjektív értékítéletei helyett.

Udvariasság és hatalom

Bár sem az offenzív viselkedés, sem a hatalom esetében nem beszélhetünk egy közmegegyezéssel álláspontról arra vonatkozóan, mit értünk pontosan a fogalmak alatt, a kurrens szakirodalomban egyre nagyobb támogatottságot kap az az elgondolás, miszerint korreláció fedezhető fel az udvariatlanság és az interakciós hatalom között (lásd: Bousfield és Locher 2008). Culpeper (2008) szerint a hatalom definiálására vállalkozó szakirodalom leginkább egy ezernyi karral rendelkező poliphoz hasonlítható, ezért óva int a fogalom egységként való kezelésétől. Bousfield (2008) ugyanakkor megjegyzi, hogy a konceptualizációs nehézségek ellenére sem szabad elhanyagolni az udvariatlanság hatalmi aspektusból való tanulmányozását. A két fogalom közötti korrelációt tanulmányozó kutatások ugyanis, ha nem is egységesek, abban egyetértenek, hogy nincs és nem is létezik interakció hatalom nélkül, az udvariatlanság pedig a hatalom egyik interakciós gyakorlata, hiszen az vitathatatlanul mindig valamilyen hatással van az üzenet címzettjére, vagyis megváltoztatja a jövőbeni cselekvéskörnyezetet a beszédpartnerek között (Bousfield 2008: 8). Az udvariatlanság tehát – függetlenül attól, hogy azt arculatfenyegető aktusként határozzuk meg vagy sem – elválaszthatatlanul összefonódott a hatalom fogalmával, mivel az offenzív viselkedés célpontjának arculata elkerülhetetlenül sérül az interakció során, ez pedig nagymértékben korlátozza a válaszában lehetséges opcióit.

Az udvariatlanság definiálásának sokáig megkerülhetetlen eleme volt a goffmani eredetű arculatfogalom. Culpeper (2005) egy korábbi tanulmánya szerint akkor beszélhetünk udva-

riatlanságról, ha (1) a beszélő szándékosan arculattámadást (*face-attack*) követ el, vagy ha (2) a hallgató szándékos arculattámadásnak érzel és/vagy konstruál egy adott viselkedést, vagy ha az (1) és a (2) kombinációja áll fenn (2005: 38). Egy másik meghatározás szerint – amely kiválóan ráértett a prozódiai eszközök udvariatlanságban betöltött szerepére – a durva viselkedés arculatfenyegető aktusként vagy annak egy részeként definiálható. Durvának tekinthető például „az olyan intonáció, amely – az adott szociális kontextusban – megsérti az interakció szociálisan szankcionált normáját” (Beebe, idézi Culpeper 2011a: 18; a prozódia és az udvariatlanság kapcsolatáról lásd bővebben: Tóth 2014). Az utóbbi időben azonban – az előző fejezetben is részletezett elméleti keretek hatására – előtérbe került az offenzív viselkedés *attitűd*ként való, szubjektív-értékelő meghatározása. Ruhi szerint például az udvariasság a (nem) verbális aktusok opcionális metareprezentációja, amely mások szavainak, attitűdjeinek, meggyőződéseinek, hiteinek, tevékenységeinek, valamint kapcsolati és/vagy tranzakciós céljainak reprezentációjára vonatkozik. Amellett érvel továbbá, hogy az udvariasság jobban megragadható az attitűdök mentén, mint nyelvi viselkedésként (hivatkozva Culpeper 2011a: 22–23). Culpeper – az offenzív viselkedést hasonló módon megközelítve – a következő definíciót adja az udvariatlanság jelenségére:

Az udvariatlanság a társas szerveződéssel kapcsolatos elvárásokra, vágyakra és/vagy hiedelmekre irányuló negatív attitűd, amely adott kontextusban adott viselkedésre irányul. [...] a viselkedésformákat negatívnak tekintjük – és így udvariatlannak –, ha azok ellentétesek azzal, ahogyan elvárnánk, akarnánk és/vagy gondolnánk, milyennek kellene lenniük. Az ilyen viselkedésformáknak mindig van érzelmi következményük legalább az egyik résztvevőre nézve, azaz sértődést okoz(hat)nak. Számos tényező súlyosbíthatja, hogy mennyire tekintünk sértőnek egy udvariatlan viselkedésformát, pl. hogy világos-e számunkra, hogy adott viselkedés erősen szándékos-e, vagy sem (Culpeper 2011a: 23, 2011b: 59).

Előtérbe került tehát az udvariatlanság *társadalmi gyakorlatként* (Kádár és Haugh 2013) való meghatározása, amely a cselekvésben van jelen, nem pedig a beszédaktusban. Az udvariatlanságot tehát csak kontextuális összefüggésben lehet értelmezni, hiszen azt előidézhetheti egy „oda nem illő” megnyilvánulás, egy lapos pillantás, egy szokatlan prozódiai tulajdonság (pl. emelkedő–eső hangmagasság) vagy akár egy „túláságosan” udvarias megjegyzés (szarkazmus) is. Culpeper implikációs udvariatlanságnak nevezi az effajta offenzív viselkedést, amely a nyíltan kimondott szavak (konvencionális udvariatlanság) helyett inkább célozgatásokon, gyanúsítgatásokon, a beszédpartnerek közötti egyenlőtlen hatalmi viszonyok érzékeltetésén vagy akár egy adott helyzetben elvárt viselkedés hiányán keresztül érhető tetten (Culpeper 2011a: 155–193; lásd bővebben magyarul: Tóth 2013). A cselekvéskörnyezet korlátozása kapcsán Wartenberg a következő definíciót adja a hatalomra: egy társadalmi ágens akkor és csakis akkor rendelkezik hatalommal egy másik társadalmi ágens felett, ha előbbi stratégiailag korlátozza utóbbi cselekvéskörnyezetét (hivatkozva Bousfield 2008: 9). A közös nevező tehát az udvariatlanság és a hatalom kapcsolatát a gyakorlatközösségekben vizsgáló kutatók álláspontja között az, hogy az offenzív viselkedés hatása korlátozza a célpont(ok) lehetséges (válasz)cselekvéseit.

Ahogy már fentebb volt róla szó, a pragmatikai szakirodalom – a maskulin-feminin bináris oppozíció magától értetődősége miatt – az udvariasság alkalmazásának nemek szerinti megkülönböztetőségét egyszerűen abban látta, hogy az együttműködő kommunikációs

stílusokat előnyben részesítő nők jellemzően udvariasabbak, mint a versengő természetű férfiak (Mills 2003). Ebből – ha nem is egyenesen arányosan, de szinte magától értetődően – következik, hogy sokáig úgy tartották, a nők a férfiaknál kevesebb hatalommal rendelkeznek a társas interakciókban. Az effajta feltételezések azonban nyilvánvalóan túláltalánosítások, a nyelvhasználatban és a társas viselkedés módozataiban ugyanis nem található határozott válasz a genderkülönbségek kérdéseire vagy a sok kutatás által középpontba állított „női nyelv” attribútumaira. Mindennek ellenére azonban megfigyelhető, hogy bizonyos gyakorlatközösségekben „az általánosított férfi” részéről elkövetett udvariatlanság könnyebben „megbocsátható”, mivel illeszkedik a maskulin interakció sztereotípiáihoz. Az tehát, hogy egy közlést udvariasnak vagy épp udvariatlannak kódolnak-e a résztvevők, nagyban függ attól, milyen viselkedésmintákat és sztereotípiákat aktivizálnak (Mills 2011 [2002]).

Az ilyen jellegű megfogalmazásokkal ugyanakkor óvatosan kell bánnunk, hiszen óhatatlanul ugyanazt a hibát követjük el, mint a nemiség bináris oppozíciójához makacsul ragaszkodó elméletalkotók, vagyis az általánosítás révén kiszorítjuk azokat a csoportokat, amelyek esetében a születésükkor megállapított *biológiai nem* nem azonos a saját maguk által meghatározott nemi identitással vagy társadalmi nemmel. A gyakorlatközösség koncepciójából ugyanis nyilvánvalóan következik, hogy ugyanaz az egyén egyazon időben több, különböző normákkal rendelkező csoporthoz is tartozhat, más-más (domináns-periferikus vagy nemi) pozíciót „betöltve” (Mills 2011 [2002]: 76). Így a genderidentitások egész skálájával kell számolnunk az egyén társadalmi nemének és nyelvhasználatának vizsgálatakor, amelyek a gyakorlatközösségeken belül aktiválódnak, és amelyeket stratégiailag alkalmazunk. Ugyanis előfordulhat, hogy valaki a genderidentitás szerinti meghatározottságát illetően „egyszerűen” nőként jelenik meg egy számára kevésbé központi gyakorlatközösségben (pl. munkahely), míg egy nagyobb involválódást és ragaszkodást kiváltó csoportban (pl. baráti társaság, családi kör) a genderidentitásának része a homoszexualitás is, vagyis *leszbikus nőként* jelenik meg.

Mills (2005) éppen ezért amellet érvel, hogy az udvariatlanságra mint mások viselkedésének értékelésére kell tekintenünk, az értékelés ugyanakkor soha nem lehet kizárólag individuális, hiszen a beszédpartner viselkedéséről alkotott ítéleteink mindenkor az intézményi és/vagy a gyakorlatközösségben elfogadott normák kontextusában konstruálódnak (2005: 269). Eckert és McConnell-Ginet (2003) szerint a gender azon számos gyakorlat része, amelyen keresztül az egyének konstruálják az identitásukat, és bár a „genderperformanszok” mindenki számára elérhető, azzal szemben megszorítások fogalmazódnak meg a társadalomban, hogy ezeket az identitásokat ki teheti magáévá „büntetlenül” (Eckert és McConnell-Ginet 2003: 10). A szerzőpáros felhívja a figyelmet továbbá arra, hogy bár a társadalmi nemre vonatkozó sztereotípiák nem vehetőek készpénznek, szerepük mégsem elhanyagolható a normák konstituálása szempontjából: az előítéletek ugyanis egyfajta orientációs eszközként szolgálnak a társadalmi gyakorlatban, olyan „ideológiai térképként”, amely meghatározza azon lehetőségek tartományát, amelyen belül elhelyezzük magunkat és értékelünk másokat (Eckert és McConnell-Ginet, hivatkozva Mills: 2005: 272).

Hogy a nemi szerepekkel és viselkedési elvárásokkal kapcsolatos sztereotípiák milyen élenek élnek a társadalomban, annak kiváló bizonyítéka, hogy számos hollywoodi kasszasikernek ad témát a női szerepbe (vagy akár testbe) bújó férfi és a férfiszerepbe bújó nő. Az örök klasszikus *Van, aki forrón szereti* című, 1959-ben bemutatott vígjáték is éppen annak

köszönheti a sikerét, ahogy Joe és Jerry, vagyis Josephine és Daphne a női sztereotíp viselkedéseket túlsarkítva, vagy néhol átütő maskulinitással formálják meg. A humor tárgya ebben az esetben a domináns férfi és az alárendelt női megnyilvánulások kontradikciójából származik, ami a mai napig számos nagyjátékfilm alap gondolatát adja. Ennek ellenkezőjére is bőséggel találhatunk példákat (lásd *A vaslady* 2011; *Az ördög Pradát visel* 2006), vagyis a „férfiszerepben” megjelenő nők is rendszeres pillérei a társadalmi diskurzusnak, érdekes módon azonban a maskulin jellemzőkkel bíró nő egyenessége vagy verbális agressziója, illetve udvariatlansága rendszerint pejoratív színezetben van feltüntetve. A nemek közötti – nyelvhasználatban is megnyilvánuló – egyenlőtlenségekre azonban a filmvászonon megjelenő túlsarkított szituációknál sokkal kézzelfoghatóbb példákkal találkozhatunk a hétköznapokban. Schleicher Nóra (2009) például egy osztálytalálkozó középosztályhoz tartozó, középkorú női és férfi résztvevőinek önmaguk életútját bemutató nyilvános felszólalásait vetette kvantitatív vizsgálat alá, amely során azt találta, hogy bár a sztereotípiák szerint a nők átlagosan többet beszélnek a férfiaknál (vö. a nők többet locsognak-fecsegnek, csacsognak típusú sztereotípiákat), a valóságban épp az ellenkezője történik (2009: 273–275). Schleicher emellett arra a megállapításra jutott, hogy további lényeges különbség figyelhető meg a hallgatóság számára konstruált önreprezentáció tematikus felépítésében (a férfiak a karrierjüket helyezték a középpontba, míg a nők inkább a család és a gyerek témáival töltötték meg felszólalásaikat). Egy korábbi kutatásában Schleicher (2002) egy magyar iparvállalat két igazgatóságának férfi-női nyelvhasználati sajátosságait a résztvevő megfigyelői módszerrel tanulmányozva azt tapasztalta, hogy az egyik alany sokak számára ellenszenves, elutasított tagja a munkahelyi közösségnek. A vizsgált nővel készült interjúból kiderült, hogy az tudatosan dönt a „férfias” szerep és ennek kommunikációs megjelenítése mellett, mert úgy érzi, az adott munkahelyi környezetben erre van szükség. Schleicher a közösség tanulmányozásából arra a következtetésre jutott, hogy az elutasított alany versengő, hatalomorientált stílusát valószínűleg jobban elfogadnák kollégái, ha férfi lenne. A vizsgált nő stratégiája azonban részben sikeres, hiszen a szociometriai felmérésekből kiderült, kollégái viszonylag sikeres vezetőnek tekintik, ugyanakkor férfias, domináns stílusa miatt rendkívül népszerűtlen (Schleicher 2002: 57).

Általánosságban tehát elmondható, hogy a hegemon társadalmi diskurzusban az offenzív viselkedés vagy az élcélődés mint közéleti nyelvi játék rendszerint az a műfaj, amelyet a társadalmi sztereotípiákkal összhangban maskulin interakcióként kódolnak. Persze ez nem azt jelenti, hogy a nők ki vannak zárva az effajta társadalmi gyakorlatból – mint azt Schleicher (2007) fent idézett kutatása is bizonyítja –, ugyanakkor (ahogy arra Clare Walsh rámutatott) a nők, amikor férfiasnak kódolt beszédstílusokat alkalmaznak, kockáztatják, hogy vétkesnek vagy normaszegőnek tekintik őket (Walsh, hivatkozva Mills 2011 [2002]: 81). A gyakorlatközösségeken belül is előfordulhat tehát, hogy bizonyos tevékenységeket sztereotipikusan maskulinnak vagy femininnek kódolnak, ezekről a nyelvi tevékenységekről az egész csoport dönt. Ezek alapján megállapítható, hogy a női és a férfi nyelvi viselkedésre vonatkozóan is vannak bizonyos elvárások a gyakorlatközösségeken belül, és bár ez csoportonként és a résztvevők közötti hatalmi viszonyoktól függően változhat, annyi bizonyos, hogy az interakciós hatalommal korreláló udvariatlanság tipikusan maskulinnak tulajdonított viselkedésként jelenik meg a társadalmi interakciókban.

Összegzés

A genderidentitás és a nyelvhasználat, valamint az offenzív viselkedés és a hatalom közötti interdependens viszonyok ismertetésével a jelen dolgozat azt a célt tűzte maga elé, hogy bemutassa: az udvariatlanság nem a nyelvtani formák vagy beszédaktusok inherens tulajdonsága, hanem olyan diskurzív fogalom, amelyben a befogadói megítélés is része a vizsgált megnyilatkozás vagy viselkedés értelmezésének. Láthattuk, hogy egy adott megnyilatkozás udvariatlanként való értékelése soha nem lehet kizárólag individuális, hiszen a beszédpartner viselkedéséről alkotott ítéleteink mindenkor az intézményi és/vagy a gyakorlatközösségekben elfogadott normák kontextusában konstruálódnak, ami azt bizonyítja, hogy a társadalmi normák és konvenciók által termelt sztereotípiák – minden feminista ambíció ellenére – továbbra is jelen vannak. A férfi-női kategóriák bináris oppozíciójára makacsul rátapadt, alá- és fölérendeltségi viszonyt feltételező előítéletek ugyanakkor nem azt jelentik, hogy a nők a férfiaknál kevésbé hajlamosak nyíltan offenzív nyelvi stratégiák használatára, hiszen a lényeg éppen az, hogy ez mindig a beszédpartnerek közötti kapcsolattól és a kontextuális tényezőktől függ. Mivel azonban elfogadhatónak tűnik az az állítás, hogy interakció nem létezhet hatalom nélkül, az offenzív viselkedés pedig a hatalom interakciós gyakorlata, illetve az is nyilvánvaló, hogy a sztereotípiák szerint az udvariatlanság tipikusan maskulin nyelvi viselkedésként van számon tartva, megállapítható, hogy a társadalmi elvárások és a valós gyakorlatok közötti kontradikció gyakran azt eredményezheti, hogy az udvariatlan nyelvi eszközök használata egy nő esetében offenzívabb hatást vált ki, mint egy férfiban.

Hivatkozott irodalom

- Beauvoir, Simone de (1969 [1949]): *A második nem*. Budapest: Gondolat.
- Bourdieu, Pierre (1994 [1990]): Férfiuralom. In *Férfiuralom*. Hadas Miklós (szerk.). Budapest: Replika kör, 7–55.
- Bourdieu, Pierre (1991): *Language and Symbolic Power*. Cambridge: Polity.
- Bourdieu, Pierre (2000 [1998]): *Férfiuralom*. Budapest: Napvilág.
- Bourdieu, Pierre (2009 [1972]): *A gyakorlat elméletének vázlata. Három kabil etnológiai tanulmány*. Budapest: Napvilág.
- Bousfield, Derek és Miriam Locher (2008): *Impoliteness in Language. Studies on its Interplay with Power in Theory and Practice*. Berlin – New York: Mouton de Gruyter.
- Brown, Penelope és Stephen Levinson (1978): Universals in Language Usage. Politeness Phenomena. In *Questions and Politeness. Strategies in Social Interaction*. Esther N. Goody (szerk.). Cambridge: Cambridge University Press, 56–289. [Magyarul: Univerzálisok a nyelvhasználatban. Az udvariasság jelenségei. In *Szóbeli Befolyásolás II. Nyelv és szituáció*. Síklaki István (szerk.). Budapest: Typotex, 37–118.]
- Brown, Penelope és Stephen Levinson (1987): *Politeness. Some Universals in Language Usage*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Butler, Judith (1990): *Gender Trouble. Feminism and the Subversion of Identity*. New York: Routledge.
- Cameron, Deborah (2011 [2006]): Elmélet a nők nyilvános beszédhelyzetben való megszólalásáról. In *Társadalmi nem és nyelvhasználat. Válogatott szemelvények az angol és német szakirodalomból*. Juhász Valéria és Kegyesné Szekeres Erika (szerk.). Szeged: SZEK JGYF K1, 118–133.
- Culpeper, Jonathan (2005): Impoliteness and Entertainment in the Television Quiz Show. The Weakest Link. *Journal of Politeness Research. Language, Behaviour, Culture* 1(1): 35–72.
- Culpeper, Jonathan (2011a): *Impoliteness. Using language to Cause offence*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Culpeper, Jonathan (2011b): „It’s Not What He Said, it’s How He Said it!”. Prosody and Impoliteness. In *Discursive Approaches to Politeness*. Linguistic Politeness Research Group (szerk.). Berlin: Mouton de Gruyter, 57–84.
- Eckert, Penelope és Sally McConnell-Ginet (1998): Communities of Practice. Where Language, Gender and Power All Live. In *Language and Gender*. Jennifer Coates (szerk.). Oxford: Blackwell, 484–494.

- Foucault, Michel (1991 [1970]): A diskurzus rendje. *Holmi* (7): 898–889. Interneten: <http://holmi.org/pdf/archive/holmi1991-07.pdf>.
- Foucault, Michel (1996 [1984]): *A szexualitás története I. A tudás akarása*. Budapest: Atlantisz.
- Foucault, Michel (2000 [1976]): A hatalom mikrofizikája. In *Nyelv a végtelenhez. Tanulmányok, előadások, beszélgetések*. Debrecen: Latin Betűk, 307–330.
- Foucault, Michel (2002 [1983]): A szubjektum és a hatalom. In *A posztmodern irodalomtudomány kialakulása. A posztstrukturalizmustól a posztkolonialitásig*. Bókay Antal, Vilček Béla, Szamosi Gertrúd és Sári László (szerk.). Budapest: Osiris, 396–409.
- Goffman, Erving (1955): On Face-Work. *Psychiatry* 18: 213–231. [Magyarul: A homlokzatról. In *Szöbeli befolyásolás II. Nyelv és situáció*. Síklaki István (szerk.). Budapest: Typotex, 2008, 11–36.]
- Goffman, Erving (1967): *Interaction Ritual. Essays on Face-to-face Behavior*. New York: Anchor.
- Griffin, Em (2003 [1991]): *Bevezetés a kommunikációelméletbe*. Budapest: Harmat
- Hadas Mikós (2002): A libido academica narcizmusa. (Pierre Bourdieu: Férfiuralom). *Replika* (47–48): 175–193.
- Hadas Miklós (2003): *A modern férfi születése*. Budapest: Helikon.
- Huszár Ágnes (2009): *Bevezetés a gendernyelvészetbe*. Budapest: Tinta.
- Kádár Zoltán Dániel (2007): *Terms of (Im)politeness a Study of the Communicational Properties of Traditional Chinese (Im)polite Terms of Address*. Budapest: Department of East Asian Studies, Eötvös Loránd University.
- Kádár Zoltán Dániel (2011): Postscript. In *Discursive Approaches to Politeness*. Linguistic Politeness Research Group (szerk.). Berlin: Mouton de Gruyter, 245–262.
- Kádár Zoltán Dániel és Michael Haugh (2013): *Understanding Politeness*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Lakoff, Robin (1973): The Logic of Politeness. Or, Minding Your P's and Q's. In *Proceedings of the Ninth Regional Meeting of the Chicago Linguistic Society*. Claudia Corum, T. Cedric Smith-Stark és Ann Weiser (szerk.). Chicago: University of Chicago Press, 292–305.
- Lakoff, Robin (1975): *Language and Women's Place*. New York: Harper & Row.
- Mead, George Herbert (1973 [1934]): *A pszichikum, az én és a társadalom*. Budapest: Gondolat.
- Mills, Sara (2003): *Gender and Politeness*. Cambridge: Cambridge University Press.
- Mills, Sara (2005): Gender and Impoliteness. *Journal of Politeness Research* 1(2): 263–280.
- Mills, Sara (2011 [2002]): Az udvariasság, udvariatlanság és a genderidentitás újraértelmezése. In *Társadalmi nem és nyelvhasználat. Válogatott szemelvények az angol és német szakirodalomból*. Juhász Valéria és Kegyesné Szekeres Erika (szerk.). Szeged: SZEK JGYF K1, 74–88.
- Mills, Sara (2011b): Discursive Approaches to Politeness and Impoliteness. *Discursive Approaches to Politeness*. Linguistic Politeness Research Group (szerk.). Berlin: Mouton de Gruyter, 19–56.
- Nemesi Attila László (2004): Udvariasság és racionalitás a nyelvhasználatban. In *A kommunikáció útjai*. Ivaskó Livia (szerk.). Budapest: Gondolat – MTA – ELTE Kommunikációelméleti Kutatócsoport, 157–179.
- Nemesi Attila László (2011): Az udvariasság elméletei. In *Nyelv, nyelvhasználat, kommunikáció. Hét tanulmány*. Nemesi Attila László (szerk.). Budapest: Loisir, 67–86.
- Nemesi Attila László (2013): A pragmatika mint kommunikációtudomány. *Magyar Nyelv* 109(2): 177–184.
- Schleicher Nóra (2002): Kommunikációs stratégiák a munkahelyi alkalmazkodásban. Másképp beszélnek-e a nők és a férfiak? In *Kötő-Jelek*. Budapest: ELTE Szociológia Doktori Iskola, 31–60.
- Schleicher Nóra (2009): Egy osztálytalálkozó tanulságai. In *Látás-viszonyok. Tanulmányok Angelusz Róbert 70. születésnapjára*. Budapest: Pallas, 263–275.
- Szili Katalin (2007): Az udvariasság pragmatikája. *Magyar Nyelvőr* 131(1), 1–17.
- Talbot, Mary (2011 [2003]): A nemi sztereotípiák újratermelődése kritikai szemszögből. In *Társadalmi nem és nyelvhasználat. Válogatott szemelvények az angol és német szakirodalomból*. Juhász Valéria és Kegyesné Szekeres Erika (szerk.). Szeged: SZEK JGYF K1, 89–105.
- Tannen, Deborah (2001 [1987]): *Miért értjük félre egymást?* Budapest: Tinta.
- Tóth Loretta (2013): Hogyan szórakoztat az udvariatlanság? Az offenzív viselkedés megjelenése a Magyar Televízió kvízműsoraiban. *Médiakutató* 14(1): 7–17.
- Tóth Loretta (2014): Prozódia és udvariatlanság az „X-faktor” interakcióiban. *Médiakutató* 15(4): 51–67.
- Tóth Loretta (2016): Arculat és udvariatlanság a társalgási interakciókban. *Magyar Pszichológiai Szemle* 71(3): 497–511.
- Wenger, Etienne (1998): *Community of Practice*. Cambridge: Cambridge University Press.

